

SH.I.IBROIMOV

**Q'ZBEKISTON TABIIY
GEOGRAFIYASI**

UO'K 910.1

KBK 26.89(5 Y36)

I-18

Sh.I.Ibroimov, / O'zbekiston tabiiy geografiyasi / O'quv
qo'llanma. Chirchiq: «Sarbon LLS», 2024. – 188 bet.

Ushbu o'quv qo'llanmada tabiiy fanlar tizimida O'zbekiston tabiiy geografiyasi fanining obekti va predmeti, tuproq hosil qiluvchi omillar, iqlim hosil qiluvchi omillar, tabiiy geografik jarayonlar, tabiiy geografiyalar, ularning bir-biridan farqi hamda tafovuti haqida batafsil bayon qilingan. O'zbekistonda "O'zbekiston tabiiy geografiyasi" fanining rivojlanish bosqichlari bilan bir qatorda tabiiy geografik okruglarda olib borilgan tadqiqotlar asosida olingan ma'lumotlar keltirilgan. Atrof muhitni asrab avaylash hamda ularning tabiiyligini saqlab qolishga katta e'tibor qaratilgan.

O'quv qo'llanma geografiya, geografiya o'qitish metodikasi, geografiya va iqtisodiy bilim asoslari ta'lim yo'nalishlari talabalari hamda shu yo'nalishlarning magistrarlari, doktorantlariga mo'ljallangan.

Ushbu o'quv qo'llanma O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2024 yil 4 martdagi № 55-sonli buyrug'iga asosan nashrga ruxsat etildi.

Mas'ul muharrir: Geografiya fanlar doktori, professor
A.K.Urazbayev

Taqrizchilar: Geografiya fanlar doktori, professor
B.A.Baxritdinov
Geografiya fanlari falsafa doktori, dotsent
F.T.Rajabov

UO'K 910.1

KBK 26.89(5 Y36)

© Sh.I.Ibroimov, 2024

©«Sarbon LLS», 2024

Kirish

O'zbekiston tabiiy geografiyasi fani geografiya mutaxassislariga uchun o'qitiladigan asosiy fanlardan biri bo'lib hisoblanadi. Mamlakatimizda joylashgan oliy ta'lim muassasalarida tayorlanadigan malakali geografiya fani o'qituvchilari uchun mo'ljallangan. O'z mazmuni va mohiyatiga ko'ra ilmiy-nazariy, amaliy va ta'limiy ahamiyatga ega bo'lgan bu fanning o'rganilishidan maqsad geograf talabalariga O'zbekistonning tabiiy sharoiti va resurslari haqida keng ma'lumot berish, ulardan oqilona foydalanish yo'llarini ko'rsatish, tabiatdagi ichki tafovutlarni ochib berishdan iborat. Ushbu fan talabalarda o'zlari yashaydigan ona Vataniga nisbatan vatanparvarlik ruhida tarbiyalanishi hamda uning go'zal tabiati va tabiiy boyliklariga nisbatan muhabbat va milliy g'urur tuyg'ularini uyg'otishda muhim o'rin tutadi. Butun fan davomida tabiatga va uning boyliklariga oqilona munosabatda bo'lish tamoyillariga katta e'tibor beriladi. O'zbekiston hududini tabiiy geografik rayonlashtirish haqida ma'lumotlar beriladi. Har bir tabiiy geografik okrugning o'ziga xos xususiyatlari, ekologik muammolari bayon qilinadi.

Oliy o'quv yurtlarining geografiya mutaxassisligi uchun yozilgan ushbu o'quv qo'llanma tuproqlarni landshaftning ko'zgu sifatida qarashga va shu bilan birga ularning dinamikasini o'rganishga ham alohida e'tibor qaratadi. Shu omillarni hisobga olgan holda "O'zbekiston tabiiy geografiyasi" o'quv qo'llanmasi kelajakda Yer resurslaridan unumli foydalanishda atrof muhitga alohida e'tibor berishni talab etadi. Bu esa o'z navbatida "O'zbekiston tabiiy geografiyasi" fanining amaliyotdagi rolini oshiradi.

KIRISH. FANNING O'RGANISH OBYEKTI, MAQSADI VA VAZIFASI. O'ZBEKISTON GEOGRAFIYASINING O'RGANILISH TARIXI

1. O'zbekiston tabiiy geografiasining o'rganish ob'ekti
2. Fanning predmeti, maqsad va vazifalari
3. Antik davrdagi O'zbekiston tabiati haqidagi ma'lumotlar
4. O'rta asrlarda arab va eron sayohlarining O'zbekiston tabiati haqidagi ma'lumotlari
5. O'rta asrlarda O'zbekiston tabiatini mahalliy qomusiy olimlar tomonidan o'rganilishi
6. O'zbekistonning umumiy tabiiy geografik tavsifi

Tayanch ibora va atamalar: Tabiiy geografiya, Yer, resurs, ob'ekt, muhofaza qilish, iqlim, harorat, yog'in, namlik, Tabiat, tarix, Turkiston, asar, asr, atlas, aholi, daryo, tog', cho'l, qum, orol, tekislik.

O'zbekiston tabiiy geografiasining o'rganish **obe'yekti:** O'zbekiston tabiati va tabiiy sharoiti.

Maqsadi: O'zbekiston tabiiy resurslari, ularning holati, bir-biriga bog'liqligi, tabiiy boyliklari, ulardan oqilona foydalanib, muhofaza ostiga olish haqida bilim berish bilan birga O'zbekiston tabiatidagi tafovutlarni tushuntirish.

O'zbekiston tabiiy geografiasining **vazifalari:**

O'zbekiston yer usti tuzilishining xilma-xilligi, geologik tuzilishi va rivojlanish tarixi, tektonikasi hamda uning tabiatning boshqa unsurlariga ta'sirini o'rganish;

O'zbekiston rel'yefining asosiy turlari, ularning genetik kelib chiqishi hamda rel'yefning shakllanishida Yerning tashqi dinamik jarayonlarini ishtirokini aniqlash;

O'zbekistonning iqlimiy xususiyatlari, iqlim hosil qiluvchi omillar, iqlim unsurlari (harorat, yog'in, namlik, shamol) ning hududiy taqsimlanishi va ichki suvlari, ularning gidrologik xususiyatlarini o'rganish va tahlil qilish;

O'zbekiston tuproq, o'simlik va hayvonot dunyosi, ularning turlari va tarqalishini o'rganish;

O'zbekiston tabiati va tabiiy resurslarining holati, ularga ta'sir etuvchi omillar, ulardan oqilona foydalanib, muhofaza ostiga olishga qaratilgan chora tadbirlarni aniqlash va o'rganish;

O'zbekistonning tabiiy-geografik rayonlar.

Antik davrdagi O'zbekiston tabiati haqidagi ma'lumotlar

Gerodot [*Gerodot (yun. Herodotos) (mil. av. 490 va 480 yil orasi, Kichik Osiyoning janubi-g'arbidagi Galikarnas —mil. av. taxminan 425, Afina yoxud Furiya, Janubiy Italiya) — "tarix otasi" deb nom olgan yunon tarixchisi.*] — «Tarix» asarida

Movarounnahr [*Hozirgi zamon tarixiy-geografik ilmiy adabiyotda Movarounnahr deganda, asosan, Turkmanistondan tashqari bo'lgan O'rtasiy hududlari, ya'ni, O'zbekiston, Tojikiston, Qirg'iziston va Qozog'istonning janubiy qismi tushuniladi*] tabiati, xususan, rel'efi, daryo va ko'llari, aholisi haqida qisqacha ma'lumot beriladi.

Kvint Kurtius Rufus [*Kvint Kurtius Rufusning hayot davri haqida turli fikrlar mavjud. Sanalar miloddan avvalgi 1-asr boshlaridan boshlab berilgan va milodiy 1-asr eramizning II asr boshlarigacha. Aksariyat tadqiqotchilarning fikricha, u milodiy 1-asrda yashagan va asarini imperator Klavdiy davrida (41-54) yozgan*] — Politimet-Zarafshon daryosi tog'li qismida tor va chuqur o'zanda shiddat bilan oqishini ta'riflaydi.

Arrian [*Lucius Flavius Arrianus Bitiniyaning Nikomedia shahrida (Kichik Osiyoda) tug'ilgan. Asli yunon, Rim fuqarosi. Milodiy 87-90 yillarda zodagon oilasida tug'ilgan (Antik lug'atda 95 yil ko'rsatilgan), 169-180 yillarda vafot etgan.*] — Zarafshon daryosi sersuv bo'lishiga qaramay, qumlar orasiga singib ketishligini, shuningdek, bu yerda katta va sersuv boshqa daryolar ham cho'llarda tugaydi degan ma'lumotni beradi.

Strabon [Strabon (qadimgi yun. taxminan miloddan avvalgi 64-63 - mil. 23-24 y.) — Rim Gretsiyasining qadimgi tarixchisi va geografi. Qadimgi dunyo geografiyasini o'rganish uchun eng yaxshi manba bo'lib xizmat qiladigan 17 kitobdan iborat "Tarix" (saqlanmagan) va deyarli to'liq saqlanib qolgan "Geografiya" muallifi] — O'rta Osiyo, xususan, O'zbekiston cho'llari va vohalarining geografik o'rni va tabiatining asosiy xususiyatlari, ularning o'zaro tafovutlarini ko'rsatadi.

Ptolomey [Klavdiy Ptolomey (qadimgi yunoncha Kadudios, lot. Klavdiy Ptolomey, taxminan 100 – 170 y.y) - astronom, geograf, mexanik, optikashunos, mexanik olim. Misrning Iskandariya shahrida yashagan va ishlagan (127-151 yillarda), u yerda astronomik kuzatishlar olib borgan] — Turkiston o'lkasi haqida eng ko'p geografik ma'lumotlar qoldirgan. Uning 8 jildli «Geografiya» deb atalgan asarida O'rta Osiyo tekislik qismi tabiati, aholisi, yirik shaharlari va karvon yo'llari haqida ma'lumot beradi. U «Dunyo atlasini» tuzib undagi 23 xaritada Osiyo qit'asi haqida ma'lumot beradi. Bu kartada Sirdaryo-Yaksart, Amudaryo-Oks, Zarafshon-Politimet tariqasida tilga olinib, ular Kaspiy dengiziga quyiladi deb noto'g'ri ma'lumot beradi. Kaspiy dengizining shaklini ham noto'g'ri berib, g'arbdan-sharqqa cho'zib ko'rsatgan. Shuningdek, kartada hozirgi Orol dengizi o'rnida «Oks» ko'li ham tasvirlangan. Kartada yana Sug'diyona, Baqtriya davlatlari va Turkistonning sharqida joylashgan tog'lar ko'rsatilgan.

O'rta asrlarda O'zbekiston tabiiy geografik bilimlarini takomillashib borishiga hissa qo'gan mahalliy, arab va eron sayohlari qoldirgan ma'lumotlar yunonistonda tabiat haqidagi tasavvurlarning shakllanishi

Ibn Xurdodbeh, Ibn Rustad, Al Ma'sudiy, Axmad ibn Fazlon, Abu Ishoq Istahriy, Ibn Xavqal, Yoqo't ibn Abdullo, Ibn Batuta, Muhmmad ibn Muso al-Xorazmiy, Ahmad Farg'oniyy Abu Abdullo Muhammad ibn al Termiziy Abu Nasr Farobiy, Abu Bakr Narshaxiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Mahmud Kashg'ariy.

Muhmmad ibn Muso al-Xorazmiy [Xorazmiy, Abu Ja'far (Abu Abdulloh) Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy (783, Xiva — 850, Bag'dod) — xorazmlik matematik, astronom, geograf, fan tarixidagi ilk qomusiy olimlardan] — O'zbekiston geografiyasini rivojlanishiga qo'shgan hissasi:

Turkistonda geografiya fanining rivojlanishida dunyoga mashhur atoqli matematik astronom va geograf Muhmmad ibn Muso al-Xorazmiyning xizmati

bebahodir. U tabiiy fanlarga oid ko'plab asarlarning muallifi. Shular ichida eng muhim geografik va kartografik asari «Erning tasviri» («Sur'at al-arz») kitobidir. Bu kitob «Xorazmiy geografiyasi» nomini olib, unda Yer kurrasidagi 537 tageografik nuqtaning, jumladan 200 dan ortiq tog'larning ta'rifi berilgan. Asarda mamlakatlar, okeanlar, dengizlar, daryolar, ko'llar haqida ma'lumotlar bo'lib, geografik ob'ektlarning aniq koordinatalari berilgan. Musa Xorazmiy meridian yoyining bir darajasi 111,8 km.ga teng ekanligini (haqiqatda 111,0 km) ham aniqlagan. Muso Xorazmiyning yuqorida qayd qilingan xizmatlarini hisobga olib H.Hasanov IX-X- asrlarni qamrab olgan va O'rta Osiyo geografiya fanining tug'ilish davrini «Muhmmad Muso Xorazmiy — Balxiy geografiya maktabi» davri deb ataydi.

Ahmad al-Farg'oniyy [to'liq ismi Abul Abbos Ahmad ibn Muhammad ibn Kasir al-Farg'oniyy (taxminan 798, Farg'ona — 865, Misr) — astronomiya, matematika, geografiya va boshqa ilmiy yo'nalishlarda faoliyat ko'rsatgan o'zbek qomusiy olimi. Sharqda Al-Farg'oniyy, Yevropada Alfragamus taxalluslari bilan mashhur] — O'zbekiston geografiyasini rivojlanishiga qo'shgan hissasi:

Buyuk astronom, sayoh va geograf Ahmad al-Farg'oniyy O'rta Osiyo geografiyasining rivojlanishiga katta hissa qo'shgan. Uning geografiyaga oid eng muhim kitobi «Astranimiyaga kirish» («Madhal an-nujum») bo'lib, unda yer sharining sharsimonligi dalillar bilan isbotlangan, o'lka geografiyasiga oid muhim ma'lumotlar qoldirgan. U Oy va Quyosh tutilishini yer yuzining turli nuqtalarida turlicha bo'lish sabablarini ko'rsatgan. Ahmad Farg'oniyy astronomi, geodeziya va

geografiyaga oid o'lchov asboblari, xususan, daryo suv miqdorini o'lchaydigan asbob («Miqyosi jadad» yoki «Nilomer») ni yaratgan.

Abu Nasr Farobiy [to'liq nomi *Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad ibn Uslug' Tarxon Forobiy* (873 yil Farob shahri — 950 yil, Damashq) — O'rta Osiyoning mutafakkiri va qomusiy olimi] — O'zbekiston geografiyasini rivojlanishiga qo'shgan hissasi:

O'lka tabiiy geografiyasiga oid nazariy bilimlarning takomillashuv davatandoshimiz “Sharq Arastusi” deb shuhrat qozongan qomusshunos olim *Abu Nasr Farobiyning* xizmati buyuk. U astranom, matematik, tabib, faylasuf, musiqashunos, geograf olim sifatida dunyoga tanilgan. Farobiy tabiiy va ijtimoiy fanlarga oid 160 dan ortiq asar yozgan. U «Ilmlarning kelib chiqishi va tasnifi» nomli kitobida tabiat haqidagi fan boshqa barcha ta'limiy fanlardan boy va ko'lami keng deb ko'rsatadi. Shuningdek, Farobiy moddiy dunyoning to'rt «ildizi» — olov, havo, suv va yer mavjudligi haqida fikr yuritadi. Bu esa hozirgi zamon geografik qobiq unsurlari — litosfera, gidrosfera, atmosferaga mos keladi. Farobiy tabiatshunos olim, sayoh sifatida O'rta Osiyo o'lkasini, xususan, Sirdaryo vodiysini bir necha marta aylanib chiqib, geografiyaga oid juda qiziqarli ma'lumot qoldirgan.

Abu Rayhon Beruniy [*Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad Al-Beruniy* (4-sentyabr, 973-yil), Kat (hozirgi Qoraqalpog'istonning Beruniy tumani), Xorazm, — 13-dekabr, 1048-yil, G'azna) — Islom oltin davrining zabardast Xorazmlik qomusiy allomalaridan biri] O'zbekiston geografiyasini rivojlanishiga qo'shgan hissasi:

O'zbekiston hududida tabiiy-geografik tasavvurlar ravnaqida buyuk qomusiy olim *Abu Rayhon Beruniyning* xizmatlari benihoya kattadir. U astronomiya, fizika, matematika, geografiya, iqlimshunoslik, geodeziya, kartografiya, umumiy geologiya, minerologiya, geodeziya, kartografiya, etnografiya, botanika, tarix, adabiyot va boshqa fanlarning rivojiga katta hissa qo'shgan va shu sohalarga bag'ishlangan 150 dan ortiq asar yozgan allomadir. Bular ichida bizgacha yetib kelganlari «Hindiston», «Geodeziya», «Kartografiya», «Minerologiya», «Osari boqiya», «At-Tafhim», «Saydona», «Qonun

Ma'sudiy» kabi asarlaridir. Beruniy «At Tafqim» kitobining «Yerning kattaligini aniqlash» bo'limida va «Qonun Ma'sudiy» hamda «Hindiston» kitoblarida Yerning shakli va o'lchami haqida qimmatli ma'lumotlar bergan. «Saydona» asarida O'zbekiston hududida o'suvchi dorivor o'simliklar geografiyasiga oid ma'lumotlar beradi. U Turkiston tabiiy geografiyai, xususan Qizilqum va Qoraqum tabiati, geologik tarixi, daryolar migratsiyasi (tetrab oqishi), ayniqsa Turon poleogeografiyasi haqida qimmatli ma'lumotlar qoldirgan. Beruniy «Geodeziya» asarida orolning kelib chiqish tarixi, Kalif Uzboy Amudaryoning qadimiy o'zani ekanligi haqida qimmatli ma'lumotlar qoldirgan.

Abu Ali ibn Sino [to'liq ismi: *Abu Ali al-Husayn ibn Abdulloh ibn Sino al-Balxiy*; — O'rta Osiyolik buyuk qomusiy olim olimi, tabib va faylasuf deb yuritilgan] O'zbekiston geografiyasini rivojlanishiga qo'shgan hissasi:

O'rta asr tibbiyotilmining buyuk vakili *Abu Ali ibn Sino* O'rta Osiyo tabiatini o'rganishda alohida o'rin tutadi. U o'lkadagi yirik rel'ef shakllari hisoblangan botiq, tekislik va tog'larning vujudga kelishida tashqi va ichki kuchlarning ta'siri haqida fikr yuritgan. Ibn Sino minerallarni quyidagi to'rt guruhga — toshlar, metallar, oltinugurtli yonuvchi jinslar va tuzlarga ajratgan. Qimmatbaho tashlarning hususiyatlarini tavsiflab bergan.

Temuriylar davrida O'rta Osiyoda geografik bilimlarning rivojlanishi va unga hissa qo'shgan allomalar:

O'rta Osiyoda geografik bilimlarning rivojlanishida Temuriylar davri alohida o'rin tutadi. Chunki Temuriylar ilm-fan ravnaqiga alohida e'tibor berilib, astronomiya, geografiya, tarix, adabiyot sahasida bir qator olimlar ijod qildilar. Mirzo Ulug'bek, G'iyosiddin Naqqosh, Abdurazzoq Samarqandiy, Ali Qushchi, Zahiriddin Muhammad Bobur, Qozizoda Rumi, G'iyosiddin Jamshid kabi allomalar shular jumlasidandir.

O'zbekistonning geografik o'rni, maydoni haqida ma'lumotlar:

O'zbekiston Respublikasi O'rta Osiyoning markaziy qismida, Sirdaryo bilan Amudaryo oralig'ida joylashgan (shimoliy nuqtasi: Ustyurt platosining shimoli-sharqida, Orol dengizi (ko'l) g'arbiy qirg'og'i yaqinida